

ΕΔΑ και ΚΚΕ στη δεκαετία του '60. Ο ιδεολογικός, πολιτικός και οργανωτικός «δυϊσμός» της παραδοσιακής αριστεράς και οι επιδράσεις του στην κρίση των Ιουλιανών 1965.

*Χριστόφορος Βερναρδάκης
Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης*

Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό ανακεφαλαιώνει ορισμένες κρίσιμες παρατηρήσεις σχετικά με την οργανωτική και πολιτική υλικότητα της αριστεράς στη δεκαετία του '60, δίνοντας έμφαση στην εξέταση του οργανικού «δυϊσμού» της και του τρόπου που αυτός εξελίχθηκε, μορφοποιήθηκε και επέδρασε στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Δύο ιστορικά γεγονότα βρίσκονται στο επίκεντρο των παρατηρήσεων που θα ακολουθήσουν, πρωτεύοντως η κρίση των Ιουλιανών του 1965 και δευτερευόντως η επιβολή του στρατιωτικού πραξικοπήματος το 1967.

Με τον όρο «δυϊσμός» εννοείται η μεταπολεμική οιονεί διαίρεση της αριστεράς σε δύο κομματικά -πολιτικά «κέντρα», διαίρεση που είχε σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της, στην εξέλιξη της αποστοίχισής της από τις κοινωνικές τάξεις και ομάδες που κατάφερε να εκπροσωπήσει και να οργανώσει στη δεκαετία του '40, στην ανοικτή κρίση που οδήγησε στη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 και, τέλος, στην πολιτική και εκλογική της καθήλωση κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.

Στο επίκεντρο της ανακεφαλαίωσης αυτής και με αφετηρία τον προαναφερθέντα «δυϊσμό» της Αριστεράς θα επιχειρηθεί να φωτιστούν μια σειρά από ερωτήματα, όπως:

- ⇒ πώς προέκυψε ο «δυϊσμός» αυτός και ποιές ήταν οι σχέσεις των δύο κομματικών «κέντρων»,
- ⇒ πόσο συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες ήταν οι κεντρικές πολιτικές τους επιλογές,
- ⇒ ποιά εκ των δύο «κέντρων» συνελάμβανε πιο «αντικειμενικά» τις πολιτικές εξελίξεις,
- ⇒ πόσο οι σχέσεις των δύο «κέντρων» βάρυναν στις πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας,
- ⇒ ποιά εκ των δύο πολιτικών αντιλήψεων που εκπροσωπούσαν μπορούσε να είναι περισσότερο αποτελεσματική στη διαμόρφωση προϋποθέσεων ώστε να αποφευχθεί η στρατιωτική δικτατορία του 1967.

Ειδικότερα το τελευταίο ερώτημα αποτελεί μια «μαύρη τρύπα» στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία. Το ιδεολογικό σχήμα που θέλει τη δικτατορία του 1967 να είναι έργο «αφρόνων» ή «επίορκων» αξιωματικών, το μόνο που καταφέρνει είναι να συσκοτίζει τις πραγματικές αντιθέσεις που προέκυψαν στο πολιτικό εικοδοδόμημα της εποχής, ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης εκρηκτικών κοινωνικών και θεσμικών αντιφάσεων στην ελληνική κοινωνία. Η δικτατορία του 1967 δεν ήταν μονόδρομος. Μπορούσε να αποτραπεί με πολιτικές πρωτοβουλίες που θα είχαν πρωταγωνιστή τον κινητοποιημένο κοινωνικό παράγοντα. Και στο πεδίο αυτό η συνεισφορά της

ελληνικής αριστεράς θα μπορούσε να ήταν καταλυτική. Το γιατί η τελευταία δεν κατέστη δυνατόν να διαδραματίσει τον ηγεμονικό πολιτικό ρόλο που της αντιστοιχούσε (σαν ένα είδος «δεύτερης» ιστορικής ευκαιρίας γι' αυτήν μετά την ήττα του Εμφυλίου) βρίσκεται στον πυρήνα της ανάλυσης που ακολουθεί.

1. Το ΚΚΕ μετά τη λήξη του εμφυλίου – Η δημιουργία και ανάπτυξη της ΕΔΑ

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου θα βρει όπως είναι γνωστό το (ηττημένο) ΚΚΕ σε συνθήκες οργανωτικής και πολιτικής αποσύνθεσης. Το κόμμα που έφτασε να αριθμεί σχεδόν 400-500.000 μέλη προς το τέλος της Κατοχής – και να έχει αποτελέσει ένα πρωτοφανές ιστορικά οργανωτικό μόρφωμα για την ελληνική κοινωνία - βρίσκεται στα μέσα της δεκαετίας του '50 να αριθμεί μόλις 11.000 περίπου μέλη και, βεβαίως να βρίσκεται πολιτικά περιθωριοποιημένο¹.

Η οργανωτική διάλυση του ΚΚΕ δεν συνεπάγεται ευθέως και τη συρρίκνωση της κοινωνικής και ιδεολογικής επιρροής του ευρύτερου «εαμικού χώρου» που είχε δημιουργηθεί στη δεκαετία του '40. Ο τελευταίος αποτελούσε πλέον μια ευρεία πολιτική παράταξη της πληθυντικής αριστεράς, εκπροσωπώντας μια ισχυρότατη κοινωνική συμμαχία, εντός της οποίας η ιδεολογικο-πολιτική επιρροή του ΚΚΕ ήταν πολύ σημαντική. Η διαιρετική τομή του εμφυλίου πολέμου θα αντικαταστήσει και θα ενσωματώσει τη διαιρετική τομή του Εθνικού Διχασμού και θα δημιουργήσει τη νέα γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων της χώρας². Έτσι, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιημένες εκτιμήσεις που έχουν καταγραφεί σχετικά με την πραγματική πολιτική και οργανωτική επιρροή του ΚΚΕ στη δεκαετία του '40 και πολύ περισσότερο τις συγκυριακές της διακυμάνσεις, είναι αναμφισβήτητο ότι ο «εαμικός» ή «εαμογενής», όπως αργότερα ονομάστηκε, χώρος αποτελούσε μια πραγματικότητα στην οποία αναφερόταν ένα σημαντικότερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Το ΚΚΕ παράλληλα, παρά την πολιτικο-στρατιωτική του ήττα και την οργανωτική του συρρίκνωση, δεν έπαυσε να διαθέτει μια πολύ μεγάλη ιδεολογική επιρροή, κυρίως στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων, επιρροή ωστόσο που ήταν πλέον στις μετεμφυλιακές συνθήκες εξαιρετικά δύσκολο να τη μετουσιώσει σε οργανωτική δύναμη.

Η ΕΔΑ δημιουργείται το 1951 ως συνασπισμός έξι πολιτικών σχηματισμών και ομάδων σοσιαλιστικής και αριστερής ιδεολογίας. Όπως έχει επισημανθεί, «η ΕΔΑ εκπροσωπούσε το ίδιο ακριβώς πολιτικό φάσμα με εκείνο που κάλυπταν τα κόμματα που συμμετείχαν ή συνεργάζονταν στενά με το ΕΑΜ, μέχρι τα τέλη του 1947»³. Ωστόσο και παρά το διευρυμένο συμμαχικό της χαρακτήρα, η στελέχωση της ΕΔΑ σε όλα τα επίπεδα (μέλη, μεσαία στελέχη, ανώτερα στελέχη, υποψήφιοι βουλευτές) έφερνε έντονα τη σφραγίδα του παράνομου ΚΚΕ, έτσι που σταδιακά έφτασε να αποτελεί τη «νόμιμη» πολιτική έκφραση του τελευταίου, ένα είδος μετωπικού σχήματος.

Το 1958 το ΚΚΕ αποφασίζει να διαλύσει τις έστω και ισχνότερες «καθαρές» κομματικές του οργανώσεις και να προσανατολίσει τις οργανωμένες δυνάμεις και επιρροές του στην ένταξη στην ΕΔΑ. Η απόφαση αυτή συνέβαλε τα μέγιστα στην πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη της τελευταίας, η οποία μεταβλήθηκε από τις

¹ Βερναρδάκης, Χριστόφορος – Μαυρής, Γιάννης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σσ. 73-95.

² Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ 25-33

³ ό.π., σελ. 136.

αρχές της δεκαετίας του '60 σε ένα πραγματικά μαζικό κόμμα, αριθμώντας στα τέλη του 1965 περίπου 92.000 μέλη⁴.

2. ΚΚΕ – ΕΔΑ και η οιονεί διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος

Ωστόσο, η απόφαση του ΚΚΕ για την ενίσχυση της ΕΔΑ δεν σήμανε αυτομάτως τη μεταφορά του πολιτικού κέντρου βάρους του κόμματος στο εσωτερικό της χώρας. Η απόφαση του 1958 ήταν εν πολλοίς μια απόφαση ανάγκης που επιβλήθηκε λόγω και της μεγάλης οργανωτικής συρρίκνωσης. Η ηγεσία του ΚΚΕ όμως δεν παραιτείτο από το «αυτονόητο δικαίωμά» της να «καθοδηγεί» την πολιτική γραμμή της ΕΔΑ από το εξωτερικό, παρακάμπτοντας τόσο τα πολιτικά της όργανα όσο και τον κομματικό τύπο που σταδιακά άρχισε να δημιουργείται από τις αρχές της δεκαετίας του '60 (συγκρότηση οργανώσεων σε όλη την Ελλάδα, ανάδειξη μιας νέας γενιάς πολιτικών στελεχών της αριστεράς, σημαντική συμβολή στην οργανική ανάπτυξη των κοινωνικών κινήματων της εποχής). Στην αντίληψη της ηγεσίας του ΚΚΕ, τόσο η ΕΔΑ όσο και γενικότερα η πολιτική κατάσταση που δημιουργήθηκε με την πολιτικο-στρατιωτική ήττα του εμφυλίου συνιστούσαν «προσωρινές» και «μεταβατικές» συνθήκες, έως τη στιγμή της «ομαλοποίησης» και της γραμμικής επιστροφής του ΚΚΕ (δηλαδή της ηγετικής του ομάδας) στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας⁵.

Το γεγονός αυτό παρήγαγε δύο οργανικές αντιθέσεις στο χώρο της αριστεράς. Η *πρώτη* εκφράζεται από την αποστοίχιση ηγεσίας (ευρισκόμενης στο εξωτερικό) και βάσης (που δρα στο εσωτερικό της χώρας). Η *δεύτερη* από τη διάσταση μεταξύ της «παραδοσιακής» ηγεσίας (ευρισκόμενης στο εξωτερικό) και της «νέας» ηγεσίας (που έχει εν τω μεταξύ προκύψει ή προκύπτει σταδιακά στο εσωτερικό της χώρας). Η συγχώνευση των δύο παραπάνω αντιθέσεων δημιούργησε σταδιακά αυτόν τον δυισμό «πολιτικών κέντρων» στο εσωτερικό της ελληνικής αριστεράς με τις πολλαπλές επιπτώσεις.

Ετσι, η δεκαετία του '60 θα βρει το χώρο της παραδοσιακής (κομμουνιστικής και εαμογενούς) αριστεράς να αποτελείται από δύο διαφορετικά «πολιτικά κέντρα αποφάσεων». Το ένα «κέντρο» είναι το ηγετικό κλιμάκιο του ΚΚΕ που βρίσκεται στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Το δεύτερο «κέντρο» είναι το οργανωμένο κομμάτι της αριστεράς στο εσωτερικό της χώρας που συσπειρώνεται στους κόλπους της ΕΔΑ και που στο μεγαλύτερο μέρος του διατηρεί και την ιδιότητα του μέλους του κομμουνιστικού κόμματος. Το πρώτο «κέντρο» απολαμβάνει της νομιμοποίησης των ελλήνων κομμουνιστών που βρίσκονται στο εξωτερικό και κυρίως στις ανατολικές χώρες⁶. Το δεύτερο «κέντρο» απολαμβάνει της νομιμοποίησης των κομμουνιστών

⁴ Ταυτόχρονη με την ανάπτυξη της ΕΔΑ είναι και αυτή της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (ΔΝΛ), αποτέλεσμα της συγχώνευσης το 1964 της νεολαίας ΕΔΑ με την Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης. Για την ΔΝΛ βλ. Μαρτέν, Κατερίνα, *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας Γενιάς*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984.

⁵ «Για την ηγεσία του ΚΚΕ ο μόνιμος πονοκέφαλος ήταν ευθύς μετά την ήττα του 1949 και την καταφυγή της ηγεσίας στο εξωτερικό, πώς θα εμεθόδευε την καθοδήγηση του κινήματος μέσα στην Ελλάδα αναδιοργανώνοντας πλέον το κόμμα σε πολιτικές βάσεις, αλλά και χωρίς τον κίνδυνο να αναπτυχθεί κάποιο εσωτερικό ρεύμα, που θα αγνοούσε το κύρος της και θα εβάρδιζε με βάση τις προκύπτουσες πολιτικές και οργανωτικές πλέον ανάγκες», βλ. Βουρνάς, Τάσος, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα, Τολίδης, 1983, σελ. 12.

⁶ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί, ότι ακόμα και στο εξωτερικό κομματικές οργανώσεις βάσης του ΚΚΕ λειτούργησαν μόνον στην Τασκένδη, στην Τσεχοσλοβακία και αργότερα στη Ρουμανία. Σε όλες τις

που βρίσκονται στο εσωτερικό της χώρας, και επιπλέον της νομιμοποίησης των καινούργιων αριστερών μαζών – κυρίως από το χώρο της νεολαίας – που πολιτικοποιούνται στις κοινωνικές αντιθέσεις και τα κινήματα της δεκαετίας του '60. Βεβαίως, δεν θα ήταν ακριβές να υποθεθεί ότι τα δύο «κέντρα» απέχουν μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο ώστε να συνιστούν δύο απολύτως στεγανές και μη-επικοινωνούσες οντότητες. Είναι ακριβέστερο να μιλάμε για «εφαπτόμενους κύκλους», αφού τόσο η ανθρωπογεωγραφία τους όσο βεβαίως και η εναλλαγή πολλές φορές των ιδεολογικο-πολιτικών απόψεων των στελεχών της αριστεράς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ρευστότητα και οι δυναμικές μεταβολές των μεταξύ τους σχέσεων είναι υπαρκτές.

Η αντίφαση των δύο «κέντρων αποφάσεων» δεν είναι απλώς «οργανωτική». Το «κόμμα» με την ουσιαστική έννοια του όρου (συλλογικός διανοούμενος που δρά και αναπαράγεται μέσα στις εξελισσόμενες κοινωνικές αντιθέσεις μιας χώρας) είναι «αντικειμενικά» η ΕΔΑ. Το ΚΚΕ εξελίσσεται στις συγκεκριμένες μεταπολεμικές συνθήκες σε μια υπερβατική και «αόρατη» πολιτική οντότητα («ο παράνομος μηχανισμός»), που συντηρείται ωστόσο για λόγους εσωκομματικής εξουσίας από την ηγεσία του στο εξωτερικό.

Η συνθήκη αυτή γίνεται ολοένα και περισσότερο αντιληπτή από τους αριστερούς και κομμουνιστές στο εσωτερικό της χώρας, για το λόγο αυτό άλλωστε εμφανίζεται σταδιακά ο προβληματισμός για τη μετατροπή της ΕΔΑ σε «μαρξιστικό-λενινιστικό» φορέα, ως της μόνης ρεαλιστικής προοπτικής για την de facto νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα⁷, τάση που βεβαίως θα βρεί αντιμετώπιση την ηγεσία του ΚΚΕ στο εξωτερικό. Η άποψη αυτή αποτελούσε ίσως τη μόνη δυνατή διέξοδο από τον πολιτικο-οργανωτικό «δουισμό» της αριστεράς που είχαν δημιουργήσει οι μετεμφυλιακές αντικειμενικές συνθήκες. Υπήρχε άλλωστε και το ανάλογο προηγούμενο του κόμματος του ΑΚΕΛ στην Κύπρο⁸. Η λειτουργική συγχώνευση των δύο «κέντρων» θα βοηθούσε στην ομαλότερη πολιτική λειτουργία της ελληνικής αριστεράς και θα δημιουργούσε πιθανόν καλύτερες προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση στον κομματικό τύπο των νέων συνθηκών πολιτικής και κοινωνικής αντιπροσώπευσης που είχαν προκύψει στη δεκαετία του '60.

Ωστόσο, η συνεχιζόμενη έρπουσα αντίθεση των δύο «κέντρων» – και ενώπιον του κινδύνου να χαθεί ο έλεγχος των κομμουνιστών στο εσωτερικό της χώρας - οδήγησε την ηγεσία του ΚΚΕ στο εξωτερικό στην απόφαση να λάβει δύο σημαντικά όπως αποδείχτηκαν εκ των υστέρων οργανωτικά μέτρα. Το πρώτο, στις αρχές του 1963, ήταν η συγκρότηση του Γραφείου Εσωτερικού της Κεντρικής Επιτροπής, όργανο

άλλες περιπτώσεις οι (πρόσφυγες) έλληνες κομμουνιστές εντάσσονταν στις οργανώσεις των αδελφών κομμάτων. Βλ. σχετικά, Δάγκας, Αλέξανδρος, «Το ΚΚΕ, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος» στο Ρήγος Α. – Σεφεριάδης, Σ. – Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σελ. 207.

⁷ Βλ. σχετικά, Μπριλλάκης, Αντώνης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ιστορική διαδρομή, κρίση και προοπτικές*, Αθήνα, Εξάντας, 1980, σσ. 136-137.

⁸ Το ΑΚΕΛ (Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού) ιδρύθηκε το 1941 σε μια προσπάθεια των κυπρίων κομμουνιστών να συγκροτήσουν ένα μετωπικό και νόμιμο πολιτικό σχήμα με συμμάχους μη-κομμουνιστές. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου, που είχε ιδρυθεί το 1926, παρέμενε εκτός νόμου από το 1931 όταν και συμμετείχε ενεργά στην εξέγερση κατά των βρετανών (Οκτώβριος 1931) που είχε κατασταλεί βιαίως. Για τρία περίπου χρόνια (1941-1944) τα δύο κόμματα, ΚΚΚ και ΑΚΕΛ, λειτουργούσαν παράλληλα, το ένα στην παρανομία και το άλλο στη νομιμότητα. Το 1944 αποφασίστηκε η συγχώνευση των δύο κομμάτων στο ΑΚΕΛ, αφού δεν υπήρχε λόγος λειτουργίας και των δύο πολιτικο-οργανωτικών μορφωμάτων. Βλ. σχετικά, «ΚΚΚ – ΑΚΕΛ: μια ιστορική αναδρομή», στον δικτυακό τόπο: <http://www.akel.org.cy/historypc.html>.

διορισμένης σύνθεσης με το οποίο επιχειρείτο ο συστηματικός έλεγχος των διεργασιών στην ΕΔΑ και στους Λαμπράκηδες και η διασφάλιση της υλοποίησης της «επίσημης γραμμής». Το *δεύτερο*, τον Φεβρουάριο του 1965 (8^η Ολομέλεια της Κ.Ε.), ήταν η ολοκληρωτική άρση από πλευράς ΚΚΕ της απόφασης του 1958 για τη διάλυση των κομματικών οργανώσεων και την ενδυνάμωση της ΕΔΑ και η εκ νέου δημιουργία κομματικών οργανώσεων, εντός, εκτός και εκ παραλλήλου με αυτές της ΕΔΑ.

Ο πολιτικός και οργανωτικός δυϊσμός έτεινε με τις πρωτοβουλίες και αποφάσεις αυτές να παγιωθεί και να εξελιχθεί σε μια συνολική σύγκρουση «εσωκομματικών συμφερόντων» μεταξύ της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ που βρισκόταν στο εξωτερικό και της ηγετικής ομάδας της ΕΔΑ (που αποτελούσε ωστόσο, παράλληλα, μέρος της κομμουνιστικής ηγεσίας).

3. Συγκλίσεις και αποκλίσεις των δύο «κέντρων». Οι προϋποθέσεις της μετέπειτα διάσπασης

Παραμένει βεβαίως ένα μεγάλο ανοικτό ερώτημα, το κατά πόσον τα δύο «πολιτικά κέντρα» είχαν μεταξύ τους δομικές στρατηγικές και πολιτικές διαφωνίες, αν δηλαδή ο «δυϊσμός» αυτός ήταν αποτέλεσμα και ισχυρών αποκλίσεων σε κρίσιμα ζητήματα και αν ναι σε ποιο βαθμό.

Το ερώτημα αυτό είναι ίσως από τα πιο σύνθετα ιστορικά ερωτήματα που αφορούν στο ΚΚΕ και την ελληνική αριστερά. Κι' αυτό γιατί συνυπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα που μπορούν να θεμελιώσουν και τις δύο εκδοχές. Ανατρέχοντας στις πηγές του αριστερού και κομμουνιστικού κινήματος και επιχειρώντας μια γενική αποτίμηση, μπορούν να τονιστούν μια σειρά από στρατηγικές *συγκλίσεις* και *συμφωνίες* των δύο «κέντρων» σε ό,τι αφορά τις βασικές (τριτοδιεθνιστικές) θεωρίες της εξάρτησης και του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού, τον γραφειοκρατικό («δημοκρατικό») συγκεντρωτισμό στη δομή και λειτουργία του κόμματος, την ανάλυση του διπολισμού στη διεθνή πολιτική σκηνή και την υπεράσπιση του ρόλου της Σοβιετικής Ένωσης, την αναγνώριση του καθοδηγητικού ρόλου του ΚΚΣΕ⁹. Και τα δύο «κέντρα», επίσης, έχουν αποφύγει επιμελώς να ανοίξουν τη συζήτηση για τις κρίσιμες επιλογές του ΚΚΕ στη δεκαετία του '40 και τις αιτίες της πολιτικής συντριβής του κομμουνιστικού κινήματος, αναφερόμενες μόνον στον «ξένο παράγοντα» και τις επεμβάσεις του και έχουν βρεί (μετά το 1956 και σε άμεση σχέση με τις εξελίξεις στην τότε Σοβιετική Ένωση) ένα κοινό παρανομαστή των «λαθών» στην καταδίκη του Ν.Ζαχαριάδη και της προσωπολατρίας που τον συνόδευε.

Η βασική *απόκλιση* από την άλλη πλευρά, δημιουργείται σταδιακά και σχετίζεται με την ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων στο εσωτερικό της χώρας, με το «κέντρο» του εσωτερικού να διεκδικεί – δικαίως – τον (αυτονόητα) πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση και επεξεργασία της πολιτικής γραμμής του κόμματος. Η

⁹ Ειδικότερα για το ζήτημα της σοβιετικού κόμματος, είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν όλα τα επίσημα κείμενα που προέρχονται από το «κέντρο» του εσωτερικού, αλλά και την αργότερα ονομασθείσα «ανανεωτική ομάδα», κινούνται στη λογική της μη-αμφισβήτησης του πρωτοπόρου και καθοδηγητικού του ρόλου. Είναι απολύτως ενδεικτικό το απόσπασμα που ακολουθεί από κείμενο ενός εκ των πρωτεργατών της διάσπασης του 1968, του Πάνου Δημητρίου, ο οποίος σε κείμενό του τον Νοέμβριο του 1968, εννέα δηλαδή μήνες μετά την 12^η Ολομέλεια, κατέληγε ως εξής: «Οι Κομμουνιστές της Ελλάδας, στηριγμένοι στο μαρξισμό-λενινισμό και στον προλεταριακό διεθνισμό, θα βρουν τη δύναμη να υπερνικήσουν τις σημερινές τους δυσκολίες (.....) και θα δυναμώσουν τους δεσμούς τους με το ΚΚΣΕ και με όλο το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα...». Δημητρίου, Πάνος, *Παραλείπόμενα της Διάσπασης*, Αθήνα, Ηριδανός, 1975, σελ.38.

απόκλιση αυτή έχει στον πυρήνα της τη διαμάχη μεταξύ μιας (σταλινικής) αντίληψης που θεωρεί την «οργάνωση» του κόμματος συνώνυμο του διοικητικού - γραφειοκρατικού μηχανισμού του, ένα «υπερβατικό» μόρφωμα που έχει πάντοτε την προτεραιότητα απέναντι στην κοινωνία, και μιας «δημοκρατικότερης» αντίληψης που θεωρεί την οργάνωση ένα οργανικό, δυναμικό και συμμετοχικό αποτέλεσμα που προκύπτει από τη συγχώνευση πολιτικού προγράμματος και κοινωνικών διεργασιών. Βεβαίως, και η μία και η άλλη αντίληψη, ακριβώς επειδή αναπτύσσονται στο πεδίο δομικών (θεωρητικών) συγκλίσεων δεν εξασφαλίζουν μεγαλύτερη εσωκομματική δημοκρατία ούτε εγγυώνται καλύτερες «σχέσεις εκπροσώπησης» με τις λαϊκές τάξεις η μία έναντι της άλλης. Αυτό άλλωστε θα διαφανεί παρακάτω στη γραμμή των δύο «κέντρων» κατά την κρίση των Ιουλιανών.

Μια δευτερεύουσα αλλά σημαντική απόκλιση μπορεί, επίσης, να εντοπιστεί στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας των δρώντων φορέων (στελεχών) των δύο «κέντρων». Η ηγεσία του «εσωτερικού» αποτελείτο από στελέχη που βίωναν τη σκληρή πραγματικότητα του μετεμφυλιακού κράτους έκτακτης ανάγκης και των πολιτικών διώξεων ή διακρίσεων. Αποτελώντας ταυτόχρονα οργανικό τμήμα μιας ηττημένης, αλλά και πολιτικά υπεύθυνης γι' αυτό γενιάς ηγετικών στελεχών, ενσωματώνουν σταδιακά στις αναλύσεις τους για την πολιτική συγκυρία ολοένα και πιο «αμυντικές» πολιτικές προσεγγίσεις, που καταλήγουν σε ουδέτερες, μετριοπαθείς και πολλές φορές ηττοπαθείς πολιτικές πρωτοβουλίες. Οι αναλύσεις τους σε μεγάλο βαθμό ανταποκρίνονται στη δύσκολη για τους κομμουνιστές και τους αριστερούς αμυντική συγκυρία της μετεμφυλιακής δεκαετίας του '50, ωστόσο καταλήγουν να αποτελέσουν μια δομική σταθερά στην πολιτική ψυχολογία τους, έτσι που ακόμα και όταν οι συνθήκες αλλάζουν και απαιτούνται άλλες αναγνώσεις, όπως συμβαίνει στη δεκαετία του '60, να μην είναι σε θέση να ανταποκριθούν.

Η ηγεσία του εσωτερικού «κέντρου» βρίσκεται πάντοτε σε θέση (ψυχολογικής) άμυνας, γεγονός που την κάνει να μετακινείται διαρκώς βάσει των διλημάτων που της θέτουν οι ανταγωνιστές της ή οι αντίπαλοί της. Ο ετεροπροσδιορισμός της φαίνεται ανάγλυφα στις σχέσεις της με την Ένωση Κέντρου και γενικότερα το «κεντρώο φαινόμενο» μετά το 1961, όταν και αναπτύσσει μια μόνιμα αντιφατική θέση: από τη μια να τη θεωρεί εκλογικό και πολιτικό ανταγωνιστή από την άλλη να θέλει (και να επιβάλλεται) να στηρίξει την προσπάθεια πολιτικού εκδημοκρατισμού που επιχειρούσε η τελευταία. Οι συνθήκες αυτές την κάνουν να φαίνεται και να συμπεριφέρεται πολλές φορές καιροσκοπικά, αντιφατικά, και όπως φάνηκε μάλιστα και στην κορύφωση του κοινωνικού κινήματος της δεκαετίας του '60 τον Ιούλιο του 1965, ακόμα και κατασταλτικά απέναντι στις ριζοσπαστικοποιημένες μάζες. Με δυο λόγια, η ηγεσία του «εσωτερικού» έτεινε πολύ εύκολα στο «δεξιό» λάθος και στην ακύρωση του πολιτικού της αυτοπροσδιορισμού.

Η ηγεσία του «εξωτερικού», αντίθετα, ευρισκόμενη αποκομμένη από την καθημερινότητα των διώξεων και των πιέσεων, είχε την «πολυτέλεια» να ορίζει τις εκτιμήσεις της με την άνεση του ιδεολογικού δογματισμού της, αλλά και της άγνοιας των δεδομένων της νέας κατάστασης στην Ελλάδα που είχε σταθεροποιηθεί μετά τη δεκαετία του '50. Έτσι, βρίσκεται στην «εύκολη θέση» να έχει ταυτόχρονα «αριστερές» ρητορικές, χωρίς όμως αυτές να αρθρώνονται σε μια διαφορετική και αποτελεσματική πολιτική γραμμή. Οι «αριστερές» ρητορικές χρησίμευαν μόνο στο πεδίο της εσωκομματικής αντιπαράθεσης των δύο «κέντρων», τη στιγμή που οι

πρακτικές πολιτικές πρωτοβουλίες που έπαιρνε διαμόρφωναν όρους «δεξιού» λάθους, αφού κυρίως επιχειρούσαν να απαντήσουν σε «ιδιοτελείς» οργανωτικούς σκοπούς¹⁰.

Οι αντιφατικές αυτές σχέσεις, αποτέλεσμα βεβαίως της δομικής κρίσης της αριστεράς στο σύνολό της, έχουν ως κοινή αφετηρία την απόκλιση και των δύο κέντρων από τη δρώσα κοινωνική κίνηση και τα αιτήματά της. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε με την κρίση των Ιουλιανών γεγονότων δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της κρίσης αυτής στο πεδίο άσκησης της πραγματικής πολιτικής

4. Η κρίση του 1965: το πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής των δύο «κέντρων»

Τα γεγονότα της Ιουλιανής κρίσης του 1965 αποτελούν ένα σημείο τομής για την μετεμφυλιακή πολιτική ιστορία. Η κρίση των Ιουλιανών αποτελεί στην ουσία κρίση νομιμοποίησης της μετεμφυλιακής δομής εξουσίας, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η απονομιμοποίηση της Μοναρχίας ως βασικού της πόλου. Με τα Ιουλιανά γεγονότα η Μοναρχία – και κατ'επέκταση το συγκεκριμένο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα εξουσίας – μπαίνει σε έμπρακτη αμφισβήτηση, η οποία επιπλέον αναπτύσσεται μέσα σε συνθήκες ανάπτυξης ενός ισχυρού κοινωνικού κινήματος. Η κρίση των Ιουλιανών γεννά επίσης και την αποστοίχιση σημαντικότητας μέρους της ελληνικής κοινωνίας – και μάλιστα των πιο ενεργών τμημάτων της – από τα πολιτικά κόμματα και το πολιτικό προσωπικό της εποχής. Τα αποτελέσματα αυτής της γενικευμένης κρίσης εκπροσώπησης θα καταγραφούν λόγω της δικτατορίας μια δεκαετία αργότερα, με τη μεταπολίτευση του 1974 και το νέο πολιτικό, κομματικό και θεσμικό σύστημα οργάνωσης¹¹.

Η κρίση εκπροσώπησης δεν άφησε άθικτη την αριστερά και τα δύο οιονεί τμήματά της. Κι' αυτό γιατί και οι δύο εσωκομματικοί πόλοι βρέθηκαν με τις πολιτικές στρατηγικές που εφάρμοσαν να είναι αναντίστοιχοι με την (αντικειμενική) κίνηση της εποχής. Το σημείο-κλειδί για την κατανόηση του συνόλου των παραγόντων της Ιουλιανής κρίσης, αλλά και της αποτυχίας των προσπαθειών συμβιβασμού που επιχειρήθηκαν έως και το 1967, ήταν η ανάδειξη του «καθεστωτικού» ζητήματος στην πολιτική ατζέντα και μάλιστα όχι από επίσημους φορείς ή πολιτικά κόμματα αλλά από την ίδια την κινητοποιημένη κοινωνία. Το «καθεστωτικό» ζήτημα έρχεται στο προσκήνιο με όρους κοινωνικής αυτονομίας στις περίφημες 70 ημέρες που συντάραξαν την Ελλάδα. Οι τοποθετήσεις των δύο πολιτικών «κέντρων» ενώπιον της κρίσης των Ιουλιανών είναι ενδεικτικές και αποκαλύπτουν την ποιότητα των εσωτερικών αντιθέσεων στο χώρο της αριστεράς.

Η ΕΔΑ (το εσωτερικό «κέντρο») χαρακτηρίζεται από μια δομική αντίφαση: από τη μια πλευρά αποτελεί την οργανωμένη και θεσμική έκφραση των κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του '60, από την άλλη πλευρά οι δομικές της ιδεολογικο-πολιτικές ή ακόμα και ψυχολογικές ακινησίες της την εμποδίζουν να λειτουργήσει ως ένας φορέας εγγύησης, σε τελική ανάλυση, των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Η γενική πολιτική γραμμή της ΕΔΑ είναι να βοηθήσει με κάθε τρόπο τις επίσημες αστικές δυνάμεις να βρουν διέξοδο από την κρίση, δεσμευόμενη ότι από την πλευρά της δεν θα θέσει καθεστωτικό ζήτημα (μοναρχία).

¹⁰ «Είναι δύσκολο να χαρακτηρίσει κανείς «αριστερή» ή «δεξιά» - με την τρέχουσα σημασία των όρων – μια τέτοια πολιτική. Δεν είναι τίποτα από τα δύο, και ίσως να είναι και τα δύο ταυτόχρονα», Μπριλλάκης, 1980, σελ. 141.

¹¹ Βερναρδάκης, Χρ. – Μαυρή, Γ., 1991, σσ.239-348

Κατηγορήθηκε από πολλές πλευρές η πολιτική της ΕΔΑ ότι δεν επέδειξε σύνεση κατά τη διάρκεια της κρίσης. Κι'όμως, στη βάση και του ψυχολογικού αμυντισμού που διέκρινε την ηγεσία της μόνο σύνεση προέβαλε. Διατύπωσε ως πρόγραμμα διεξόδου από την κρίση τα περίφημα «5 σημεία»¹², εκ των οποίων το τέταρτο αποτελεί το «σημείο-κλειδί» στην πολιτική της στρατηγική. Η ΕΔΑ, παρά το δημόσιο αίσθημα και παρά τη γενικότερη ιδεολογική της τοποθέτηση, πρότεινε την ουσιαστική αμνήστευση της Μοναρχίας, δεσμευόμενη να μην θέσει η ίδια «πολιτειακό ζήτημα» σε μια προσπάθεια «κοινοβουλευτικής» διεξόδου από την κρίση¹³. Ακόμη περισσότερο, επιχείρησε με κάθε δυνατό (πολιτικό και οργανωτικό) τρόπο να εμποδίσει τις αυθόρμητες κοινωνικές κινητοποιήσεις που είχαν ξεσπάσει τον Ιούλιο του 1965 ώστε να εκδηλώσουν το κεντρικό σύνθημα «Δημοψήφισμα», γεγονός που δημιούργησε τεράστια εσωτερικά προβλήματα στην οργάνωσή της. Στην ουσία η πολιτική της ΕΔΑ κινείται σε δύο βασικούς πυλώνες: α) στην άρνηση να τεθεί «πολιτειακό» ζήτημα, ακόμα και σε σύγκρουση με τις δικές της κοινωνικές οργανωμένες δυνάμεις και, β) στην επιδίωξη να βρεθεί με κάθε τρόπο και με κάθε δυνατή εκ μέρους της υποχώρηση κοινοβουλευτική διέξοδος από την κρίση.

Η ηγεσία του ΚΚΕ από τη δική της μεριά διαμορφώνει μια γραμμή κυριολεκτικά τραγελαφική. Αν και δεν διαφωνεί με την πρόταση των «5 σημείων» και κυρίως με τη βασική της τοποθέτηση να μην τεθεί «πολιτειακό» ζήτημα¹⁴, πιστή στην «αριστερή» ρητορική της ασκεί στο εσωτερικό του κόμματος μια χλιαρή κριτική διαμέσου ορισμένων στελεχών της, ανεβάζοντας κατά τι τον πολιτικό πήχη και ισχυριζόμενη ότι θα μπορούσε από τη στιγμή που ετέθη στην πράξη «πολιτειακό» ζήτημα, να αναδειχθεί από την ΕΔΑ «λίγο περισσότερο». Παράλληλα, θεωρεί την περίοδο εκείνη ως καταλληλότερη για να τεθεί το κεντρικό κατά τη γνώμη της ζήτημα, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Με άλλα λόγια η ανάγνωση της συγκυρίας και των αντιθέσεων της, τη στιγμή μάλιστα που το αδιέξοδο των συμβιβαστικών προτάσεων διεξόδου μεταξύ των ίδιων των φορέων της πολιτικής κρίσης (Μοναρχία – Ένωση Κέντρου – ΕΡΕ- στρατιωτικός παράγων) ήταν προφανές και ο δρόμος για την επιβολή της δικτατορίας ανοικτός, οδηγεί το ΚΚΕ να θεωρήσει ότι το πρωτεύον κοινωνικό αίτημα της στιγμής είναι η νομιμοποίηση του ιδίου¹⁵.

¹² Η πρόταση των 5 σημείων για τη διέξοδο από την κρίση διατυπώθηκε τον Ιανουάριο του 1966 και καλούσε όλες τις πολιτικές δυνάμεις να συμφωνήσουν: α) ότι αντιτίθενται στην επιβολή ανοικτής ή συγκεκαλυμμένης δικτατορίας, β) ότι σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης η οποία θα διενεργήσει εκλογές σε τρεις μήνες με το σύστημα της απλής αναλογικής, γ) ότι θα καταργηθούν τα έκτακτα μέτρα και θα αμνηστευθούν τα αδικήματα που συνδέονται με πολιτικούς λόγους, δ) ότι δεν θα τεθεί από τα πολιτικά κόμματα «πολιτειακό ζήτημα» και ε) να εξουδετερωθούν η χούντα και οι ξένες επεμβάσεις στο στρατό.

¹³ Όπως αιτιολογεί (και ομολογεί) ο τότε Πρόεδρος της ΕΔΑ «Η ΕΔΑ θα εδήλωνε ότι ανεξάρτητα από την ιδεολογική της θέση, δεν θα θέσει πολιτειακό». Ηλιού, Ηλίας, *Η κρίση εξουσίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σελ. 20.

¹⁴ Η 9^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Αύγουστος 1965), η οποία καλείται να εκτιμήσει την πολιτική κατάσταση δεν θέτει, όπως και το εσωτερικό «κέντρο» θέμα «πολιτειακού», αλλά ζητά απλώς «τον περιορισμό του Στέμματος στα συνταγματικά του καθήκοντα».

¹⁵ Για το σκοπό αυτό και μέσα στις συνθήκες της γενικευμένης πολιτικής κρίσης, ολόκληρο το πολιτικό και οργανωτικό βάρος του ΚΚΕ πέφτει στην «ανασυγκρότηση» ή «συγκρότηση» διακριτών οργανώσεων του ΚΚΕ. Το γεγονός αυτό υπονομεύει την πολιτική λειτουργία της ΕΔΑ (αλλά και των Λαμπράκηδων) και θέτει αντικειμενικά την αριστερά σε συνθήκες διάσπασης. Όπως αναφέρουν όλες οι ζώσες πηγές, αντικειμενικός στόχος ήταν να οδηγηθεί η κατάσταση σε μια *de facto* αναγνώριση του ΚΚΕ, που θα γινόταν μετά τις εκλογές του 1967 με δήλωση στη Βουλή των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων της ΕΔΑ συνοδευόμενη και με αντίστοιχες πολλών βουλευτών ότι εκπροσωπούν και συγκροτούν «κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ».

Στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής και τα δύο τμήματα της Αριστεράς αποδείχθηκαν εξαιρετικά ανεπαρκή. Αυτό άλλωστε πιστοποιείται και από την τελική έκβαση της κρίσης του '65, κυρίως όμως από τις μεταγενέστερες εξελίξεις που απόπλισαν την κοινωνική της δυναμική και την καθήλωσαν για πολλά χρόνια σε ανυπέρβλητα ποσοστά εκλογικής και κοινωνικής επιρροής.

5. Οι δύο αδιέξοδες γραμμές και η επιβολή της δικτατορίας

Το γενικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν όσα παραπάνω εκτέθηκαν, είναι ότι και τα δύο «πολιτικά κέντρα» της αριστεράς εκείνης της περιόδου απέτυχαν να διαμορφώσουν πολιτικές γραμμές μαζών, ικανές να δημιουργήσουν ισχυρές κοινωνικές συμμαχίες και να αποτρέψουν εντέλει την επιβολή της δικτατορίας. Μεταξύ μιας απομακρυσμένης από την ελληνική πραγματικότητα κομματικής γραφειοκρατίας που ιεραρχούσε τα δικά της συμφέροντα (ΚΚΕ) και μιας υπερβολικά φοβισμένης και ετεροπροσδιοριζόμενης από το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα ηγεσίας (ΕΔΑ), φοβισμένης ακόμα και τη στιγμή που οι όροι της κοινωνικής και πολιτικής διαπάλης έχουν αλλάξει, το πολιτικό κενό που δημιουργήθηκε υπήρξε τεράστιο. Η επιβολή της δικτατορίας και η εύκολη επικράτησή της – παρά τις πολλαπλές και σε κάποιο βαθμό αξιοπερίεργες για την πολιτική τους αφέλεια αριστερές αυταπάτες¹⁶ - θα διαλύσει ολοκληρωτικά το αριστερό οικοδόμημα της δεκαετίας του '60 και θα καταγραφεί ως καταλυτικό γεγονός στην ιστορία της ελληνικής αριστεράς. Θα επισφραγιστεί ένα χρόνο αργότερα με την διάσπαση του ΚΚΕ, αλλά και στη μεταπολιτευτική περίοδο με την εκλογική και κοινωνική καθήλωση της παραδοσιακής αριστεράς.

Υπήρχε η δυνατότητα να αποτραπεί η δικτατορία; Θεωρητικές και εκ των υστέρων απαντήσεις δεν μπορούν φυσικά να υπάρξουν. Μπορούν όμως να τεθούν – ως ένα είδος θεωρητικής άσκησης εφαρμοσμένης πολιτικής στρατηγικής ορισμένες υποθέσεις.

Καταρχήν, η διαδοχική αποτυχία όλων των σεναρίων «ομαλής» διαφυγής από την κρίση των Ιουλιανών¹⁷ πιστοποιεί το γεγονός ότι η διέξοδος πλέον δεν θα μπορούσε να αναζητηθεί εντός της δομής της εξουσίας έτσι όπως είχε η τελευταία οργανωθεί θεσμικά μετά τον Εμφύλιο. Η διέξοδος απαιτούσε «βαθεία τομή» στο σύστημα εξουσίας, επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, αλλαγή του συνταγματικού πλαισίου, ολοκληρωτική κατίσχυση της πολιτικής και του κοινοβουλευτισμού έναντι του Στρατού και των έκτακτων μέτρων. Στην ουσία δηλαδή απαιτείτο μια *μεταπολίτευση*, όπως άλλωστε συνέβη εννέα χρόνια αργότερα, αλλά υπό συνθήκες μιας εθνικής ήττας στην Κύπρο. Το πρόβλημα δεν ήταν να υπάρξει απλώς σύνεση και συνεργασία των πολιτικών δυνάμεων για την αποτροπή της δικτατορίας, χωρίς να υπάρχει στρατηγική τομής απέναντι στη δομή της μετεμφυλιακής εξουσίας. Αλλωστε, και σύνεση επιδείχτηκε όπως φαίνεται από όλες τις διαδοχικές προσπάθειες εξόδου από την κρίση που έγιναν και συνεργασίες αναπτύχθηκαν. Υπήρξαν όμως αναποτελεσματικές, διότι δεν απαντούσαν στο ζήτημα της (πραγματικής) εξουσίας. Με άλλα λόγια, το ζήτημα δεν ήταν να υπάρξει, π.χ. μια Κυβέρνηση συνεργασίας

¹⁶ Βλ. σχετικά, Παπαθανασίου Ιωάννα, «'Η Βουλή εμανταλώθη...εκτροπή ολοκληρώθη..' Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου», στο Ρήγος Α. – Σεφεριάδης, Σ. – Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 183-203

¹⁷ Βερναρδάκης, Χρ. – Μαυρή, 1991, σσ.291-314.

Ενωσης Κέντρου – ΕΡΕ ή και μιας Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, κοκ. Το πραγματικό ζήτημα ήταν αν η συσπείρωση των πολιτικών δυνάμεων ενόπιον του κινδύνου ανοικτής εκτροπής θα είχε ως στρατηγική της την πλήρη αλλαγή των όρων λειτουργίας του πολιτεύματος και της δομής της εξουσίας. Στην πράξη επιδιωκόταν – και ομολογείτο άλλωστε επίσημως – το ακριβώς αντίθετο: το πώς η διέξοδος δεν θα έθετε σε δοκιμασία το πολίτευμα και τη θέση της Μοναρχίας (τη στιγμή που η τύχη της τελευταίας είχε βεβαίως ιστορικά κριθεί τον Ιούλιο του 1965), ενώ παρέμενε στο απυρόβλητο και η θέση του Στρατού στη δομή της εξουσίας και η εσωτερική συγκρότηση του τελευταίου.

Αντίθετα, σε μια «στρατηγική μεταπολίτευσης» η Αριστερά είχε να διαδραματίσει ένα καθοριστικό ιστορικά ρόλο. Η μαζική της υπόσταση και η δυνατότητά της να κινητοποιήσει κοινωνικές μάζες αποτελούσε το βασικότερο όπλο αυτής της στρατηγικής. Λόγω της φύσης της δομής των τότε πολιτικών κομμάτων, μόνον αυτή μπορούσε να πετύχει και να εγγυηθεί κάτι τέτοιο. Η έλλειψη «στρατηγικής μεταπολίτευσης» και ο αμυντισμός ανάλωσαν όμως την κοινωνική δυναμική και, επιπλέον, έφεραν σε σύγκρουση τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς της αριστεράς με τις λαϊκές τάξεις. Η δικτατορία επιβλήθηκε και μάλιστα εύκολα, όταν πια οι λαϊκές κινητοποιήσεις είχαν αναλωθεί σε αδιέξοδες διαδηλώσεις και η αριστερά δεν μπορούσε να φτιάξει ούτε μια απλή συγκέντρωση. Αντιθέτως, καμία δικτατορία δεν θα ήταν δυνατόν να επιβληθεί στη συγκυρία των Ιουλιανών και αργότερα, όταν το κοινωνικό κλίμα και οι λαϊκές κινητοποιήσεις ήταν ενεργές.

Το κενό που άφησε ο αριστερός «δυσισμός» και η πολιτική ανεπάρκεια των δύο «κέντρων» θα συμβάλουν καθοριστικά στην αποσύνδεση της παραδοσιακής αριστεράς από τις πλατιές κοινωνικές μάζες. Στη μεταπολίτευση, ένα «άφθαρτο», «ριζοσπαστικό» και, κυρίως, «απενοχοποιημένο» ιστορικά πολιτικό μόρφωμα, το ΠΑΣΟΚ θα καλύψει το κενό που οι αριστερές παλινωδίες και καιροσκοπισμοί διεύρυναν συνεχώς επί μια τριακονταετία (1944-1974).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βερναρδάκης, Χρ.-Μαυρή, Γ. (1991), *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα.
- Βουρνάς Τάσος, (1983). *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα Εκδόσεις αδελφών Τολίδη
- Δημητρίου Π. (1975). *Παραλειπόμενα της Διάσπασης*, Αθήνα, Ηριδανός.
- Δημητρίου Π. (1978). *Η διάσπαση του ΚΚΕ. Μέσα από τα κείμενα της περιόδου 1950-1975*, τόμος Α', Αθήνα, Θεμέλιο.
- Δάγκας, Αλ. (2008): «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος», στο συλλογικό τόμο *Η «Σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ρήγος, Α.-Σεφεριάδης, Σ.- Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), Αθήνα, εκδ. ΕΕΠΕ – Καστανιώτης.
- Ηλιού, Ηλίας (1966). *Η κρίση εξουσίας*, Αθήνα, εκδ.Θεμέλιο.
- Μαρτέν, Κατερίνα (1984).*Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, Αθήνα, εκδ.Πολύτυπο.
- Μπριλλάκης Αντώνης (1980). *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ιστορική διαδρομή – κρίση – προοπτικές*, Αθήνα, Εξάντας.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης
- Παπαθανασίου Ιωάννα (2008): «'Η Βουλή εμανταλώθη...εκτροπή ολοκληρώθη...» – Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου», στο συλλογικό τόμο *Η «Σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ρήγος, Α.-Σεφεριάδης, Σ.- Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.), Αθήνα, εκδ. ΕΕΠΕ – Καστανιώτης.
- Ρήγος, Α. – Σεφεριάδης, Σ. – Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.) (2008): *Η «Σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, εκδ. ΕΕΠΕ – Καστανιώτης.